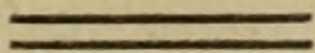

НАУКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

М. ДРАГОМАНІВ

ОВІДАННЯ
ОВІДАННЯ ПРО ЗАЗДРИХ БОГІВ

Друк і наклад партійної друкарні
1915

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

BL

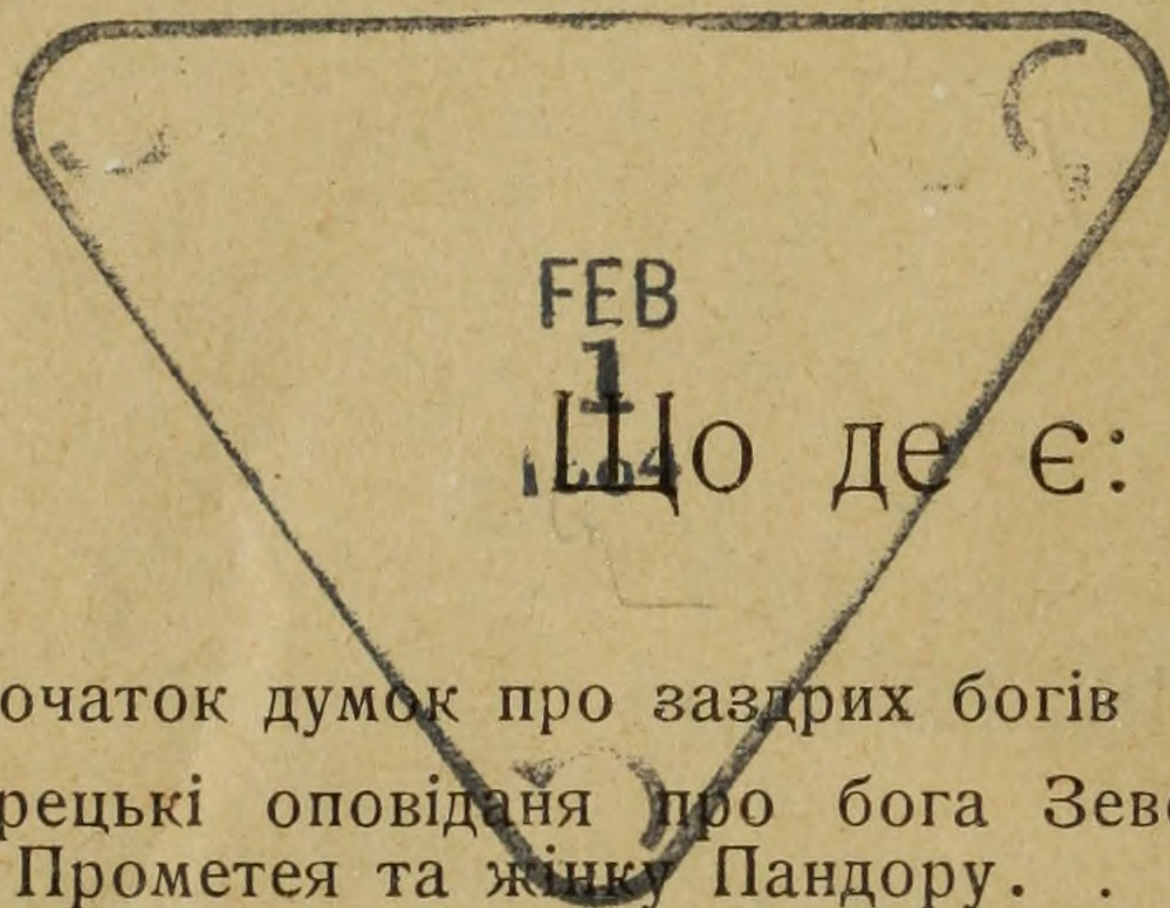
473

D73

1915

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Ся праця небіжчика М. Драгоманова друкувала ся первісно в коломийськiм „Хлїборобі“, і вийшла окремою відбиткою в 1894 р, а потім в друге у Львові старанєм Михайла Павлика. З того часу ніхто не подбав про нове її виданя, так що вона вже давно стала бібліографічною рідкістю. Ми робимо тепер передрук з коломийського виданя.

	Сторона
1. Початок думок про заздрих богів	5—7
2. Грецькі оповідання про бога Зевса, півбога Прометея та жінку Пандору.	7—10
3. Жидівські оповідання про бога Яве і першу пару людей	10—15
4. Пізніщі переробки оповідання про Зевса і Прометея.	15—22
5. Пізніщі товмачіня до оповідання про бога Яве і першу пару людей	23—29
6. Поступ людський через науку і вартість оповідань про Прометея.	30—38

Оповідання про заздрих богів.

I. ПОЧАТОК ДУМОК ПРО ЗАЗДРИХ БОГІВ.

Тепер в усіх вірах більше освічених народів, котрі мають свої святі письма: в китайців, в индійців, в жидів, в арабів і других народів віри Магометової, в народів віри Христової, — навчають, що бог добрий до людей, а хоч і строгий судя над ними, так і праведний. Через се декому може показатись навіть неймовірним, щоб люде могли думати і оповідати про заздрість божу. А тим часом серед людей скрізь довго жили такі думки і оповідання і навіть сліди їх zostались по святих письмах деяких і досить освічених народів.

Вийшло се з того, що перші боги, котрих собі вигадали люде, як були ще зовсім дикі, були истоти, що мов би то живуть у кожному зявищу природи: у громі, у вітрах, у дощу, морозу, сонці, морю, ріках і т. д. Люде спершу не знали, від чого і як поступають ті зявища, думали, що кожде з них має свою волю, свого духа, в формі птиці, звіра, або людини, котрий керує ним. А як люде були безсильні перед тими зявищами, бо не вміли ще робити собі ні одежі доброї, ні домів, ні якого

струменту, то боялись дуже їх, бачучи собі від них більше лиха, ніж добра. Люде думали, що ті зявища, або боги, котрі керують ними, сердиті, ворожі до людей. Вже навіть коли люде почали придумувати собі деякі струменти (перше з дерева та кісток, далі з каміню, а потім уже з міді, а нарешті з заліза) і тими струментами подолати собі деякі природні зявища, то вони все думали, що боги так тільки до часу терплять і попускають де в чому людську сміливість, але-ж заздять людській силі і волі, і як та сила і воля перейде певні границі, то нищать єї, показуючи свою, перед котрою люде мусять завше лежати ниць.

Як довго можуть держатись між людьми такі дикі думки, видно з того, що н. пр. у греків, вже як вони вміли писати дуже добрі книги, один писатель, що жив за 450 років до Христа, розказував ось яке оповіданє про одного царя, на имя Полікрата, на острові Самосі. Усе-б то щастило Полікратові; так приятель єго царь єгипетський написав єму: »мені не подобається, що тобі усе щастить, бо бог заздрий. Ліпше, як у людини доля перемішується з недолею. То подумай, що в тебе єсть найдоросшого, такого, що тобі було-б жаль стратити, тай сам одніми в себе ту річ, то й вирівняєш свою долю«. Полікрат би то взяв дорогий перстїнь і вкинув у море далеко од свого острова; тількиж через кілька днів принесли єму чудову рибу, і як єї розрізали, то знайшли в ній той перстїнь. Як дізнавсь про те царь єгипетський, то перестав дружити з Полікратом

бо допевнився, що єго жде непременно велика не-доля. І дійсно, через кілька часу Полікрата замучив сусідній персидський начальник. Бог не стерпів, щоб він був завше щасливим!

Вже як жиди писали свої святі книги, ще пізніше, років усього 300 до Христа і викладали в них заповіді, котріб то получив від самого бога пророк їх Мусій, то написали в початку тих заповідів, ось які слова божі:

»Я, Яве (або Єгова, так звали жиди свого бога), — твій бог, котрий вивів тебе з Єгипта: ти не будеш мати собі других богів передомною, бо я, Яве твій бог, я бог ревнивий«.

Тепер у тих заповідях, що учать наших дітей, викидають остатні слова, але колись вони нікого не ображали, а показували ясно думку, яку мали жиди про свого бога.

2. ГРЕЦЬКІ ОПОВІДАННЯ ПРО БОГА ЗЕВСА, ПІВ-БОГА ПРОМЕТЕЯ ТА ЖІНКУ ПАНДОРУ.

От коли люде мали такі загальні погляди на богів, то й склали оповідання про заздрість божу, про те як боги не хотіли, щоб люде що вміли та знали та були сміливішими й од них не залежними.

З таких оповідань дуже цікаві оповідання старих греків, першого народу в наших, європейських сторонах, котрий став письменним і освіченим. Ті оповідання записані в старих грецьких книгах за кілька сотень років до Христа, чудові образи з

них вирізані з мармуру на дошках і в статуях. Се оповідання про бога Зевса і про півбога Прометея та жінку Пандору.

Зевс, тоб то небо, або громовий біг, що царює на небі, маючи в руках своїх блискавки,— не хотів би то, щоб люде мали в себе огонь, а заховував той огонь на небі та тільки кидав єго на землю сам, блискавкою, коли хотів кого вбити, аби що спалити.

А Прометей би то, один з менших богів, або півбогів, котрого имя значить по нашому: той, що загляда на перед, Провидящий, — взяв з неба огонь і дав єго людім. Ну, а звізно, що лишень з огнем люде могли ogrіватись, варити страву, кувати струменти і т. п., — тоб то володіє огнем було початком усього поступу між людьми. Певно, греки придумали собі особу Прометея, щоб задержати собі спомин про те, як колись батьки їх навчились удержувати собі огонь, котрий иноді падав з неба в блискавці та запалював дерево. Коли і тепер наші простіщі люде бояться гасити огонь, що виходить від блискавки, то можна собі думати, як колись дикі люде боялись навіть приступити до такого огню. То як з часом греки насмілились до того, що стали брати собі в куріні такий огонь, а далі навчились витирати собі огонь двома шматками сухого дерева (як се роблять і тепер літом наші пастухи-гуцули на полонинах і звать такий огонь жива ватра) то греки стали вірувати, що насмілився таке робити не простий чоловік, а сам бог, чи півбог, Прометей.

Грецькі оповідання кажуть далі, що царь небесний Зевс дуже розгнівався за те на Прометея і покарав єго тим, що звелів підданим єму богам прикувати Прометея до високого стовпа, або до скали на горах Кавказьких і поставив коло него орла, щоби той безперестанно клював печінку Прометею. (На се натяка наш Шевченко, в своїх віршах »Кавказ«, коли каже: »спокон віку Прометсея там орел карає«).

Та на тому ще не став Зевс, а пригадав спосіб, щоб попсувати жите людім, котрих ущасливив, або, по деяким оповіданням, створив Прометей.

Зевс би то звелів одному з богів замісити водою землю і виліпив з того жінку, звелів далі ріжним богам і богиням обдарувати ту жінку всякими красами, через що і назвали єї Пандора, тоб то по нашому: всім обдарована. Але до краси Зевс звелів придати Пандорі брехливість і хитрощі.

Ся Пандора мусіла піти до людей, над котрими старшинував брат Прометеїв Епіметей, имя котрого по нашому значить: пізновидящий, або мудрий по шкоді. Епіметей прийняв собі красну Пандору за жінку, хоч Прометей і навчав єго не приймати від Зевса ніякого подарунку. А Пандора підняла в Епіметея кришку з амфори (великий глечик) або зо скриньки, котру Зевс же послав з нею, або перед нею в дім Епіметея. В тій же амфорі, або скрині, були сховані всякі болісті і лиха, котрі з того часу і розійшлися по світу і

і роблять людей нещасливими. Звідти пішло слово: скриня Пандори!

Се оповіданє про Пандору мусіло навчати тому, що заздру силу бога люде не одолають, що той бог таки по своєму поставить, а також тому, що лихо розійшлось серед людей через жінку, а почасно через жіночу цікавість. І дуже се оповіданє принижало серед греків пошану до жінок.

3. ЖИДІВСЬКІ ОПОВІДАННЯ ПРО БОГА ЯВЕ І ПЕРШУ ПАРУ ЛЮДЕЙ.

Подібні до сих грецьких оповідань склались в старі часи і серед жидів і записані в жидівських книгах, котрі, перекладені на грецьку мову, перейшли, як святе письмо, і до християн і прозвані були Біблія, що по грецькому значить Книги, то б то над усіми книгами книги.

От у першій з сих книг розказано таке:

Бог Яве зліпив чоловіка з землі і вдунув єму через ніс дух живий. Потім бог Яве насадив райський садок з усякими рослинами і проміж ними було два дерева: дерево життя і дерево пізнатя про добро і зло. Бог Яве взяв чоловіка, переніс єго в той садок і позволив їсти усякі овочі, окрім овочів з дерева пізнатя про добро і зло, бо, казав: «Як ти зйіси з него овочі, зараз же вмреш.» — Далі, щоб чоловік жив не на самоті, бог Яве поробив з землі всякі животні земні і птиці, але чоловік не признав в них собі товаришів. Тоді бог Яве послав на него міцний сон

і вийняв у него ребро, заповнив те місце мясом, і зробив з того ребра жінку, котру і привів до чоловіка. (Дехто і тепер каже, що в мущини число ребер не однакове з обох боків, але то неправда!). Чоловік полюбив жінку. Тоді уж, найрозумніший би то з земних животних, прийшов до жінки і спитав: «чи справді бог вам сказав, що б ви не йіли ніякої овочі в садку?»*) Жінка одповіла: «ні, ми можемо йісти овочі з кожного дерева в садку, а тільки не можемо йісти овочі з дерева пізнатя про добро і зло, ні доторкатись до него, бо бог сказав, що инакше ми вмремо.» — «Ну, сказав уж, напевно, ви не вмрете, а тільки бог знає дуже добре, що, як ви зйісте овочі з того дерева, то зараз же вам очі проясняться і ви будете, як боги, будете розуміти добро і зло.» — Тоді жінка зірвала овочі тіі, зйіла і дала чоловікові і той зйів. Зараз же очі йім прояснило, і вони зрозуміли, що вони голі; взяли вони листя фігові і поробили собі хвартухи.

Коли вони зачули гук од ступнів бога Яве, котрий вийшов під вечірний холодок у садок на проходку, то чоловік і жінка сховались. Бог Яве покликав чоловіка: «де ти?» — Той одповідав: «я почув гук од твоєї ходи по садку і перелякався, що я голий і сховався». Тоді бог сказав: «а хто

*) З чого старі жиди вивели, що уж найрозумніше животне, важко тепер догадатись. Може з того, що уж живе в норі і вилазить на гору, то, думалось, що він зна і те, що в землі, і те, що на горі. Тільки довго зажилась та думка про розум ужів, бо і в евангеліях говорить: „будьте, розумні, як ужі, і невинні, як голуби“.

тебе навчив, що ти голий? Певно ти попойів овочі з дерева, що я тобі заборонив!» — Чоловік одповів: »жінка, що ти мені привів, дала мені тиі овочі і я зйів.« — Тоді сказав бог Яве до жінки: »що ти наробила?«. — Жінка одповіла: »уж мене підвів, щоб я йіла!«.

Тоді бог Яве прокляв ужа, щоб той лазив на животі і йів землю (так думали жиди в старовину. Дійсно, ужі землі не йідять!) і щоб була довічна сварка між людьми і ужами. А жінці бог сказав: »Я тобі надам великі муки, коли ти будеш ваготна; ти будеш в болісти родити дітей і будеш палко хотіти чоловіка, а чоловік буде над тобою паном.« — А чоловікові сказав: »за те, що ти послухавсь жінки і йів овочі з дерева, що я тобі виразно заборонив, то нехай буде од сего часу поле прокляте через тебе; з гіркою мукою будеш ти годуватись за житя свого. Терни і колючки буде тобі приносити земля, а ти все таки мусітимеш годуватись тим, що росте на полі. В поту лиця ти будеш здобувати собі хліб, поки ти вернешся в землю, з котрої ти взятий; бо ти порошок — і в порошок мусиш вернутись.«

І сказав тоді бог Яве (очевидно, до других богів): »Дійсно, чоловік тепер став, мов один з нас, бо він тепер розуміє добро і зло. Коли б ще він не осмілився також рвати і йісти овочі з дерева житя; тоді він стане ще й безсмертним.« (З сих слів можна виводити, що й перше людім не вільно було йісти і овочів дерева житя, і що й перше вони не були безсмертні. Точка ся в біблійному оповіданю неясна). Тоді бог прогнав чоловіка з

того райського садка і поклав коло того садка херувима, котрому дав меча з блискавками, котрі крутились, щоб той боронив дорогу до дерева життя.

Щоб пояснити деякі точки сего оповідання, ми зробимо перше дрібніші уваги, а далі скажемо в загалі про змісл сего оповідання. Перша наша увага буде така, що хоч нас звичайно і навчають, буцім то жиди одрізнялись з покін віку од усіх других народів вірою в одного бога, такого, в якого вірують тепер і письменні християне, тільки і з приведенних вище слів Яве, що »чоловік став, як один з нас«, і з многих других місць Біблії видно, що спершу і жиди признавали истнуванє многих богів. Так напр. вони признавали, що в кожного народу єсть свій бог, як у них Яве, тільки свого бога Яве вважали за дужчого. Окрім того, коло того Яве жиди завше поставляли »дітей божих«, як звуться вони в Біблії, котрих по грецькому названо ангелами, то б то гонцями. Очевидно, що ті діти божі, або гонці, все рівно, що менші боги, або півбоги старих греків. Навіть один християнський писатель, св. Августин, казав, що боги старих народів то все рівно, що ангели, а звичайно навіть пізніщі жиди і потім християнські вчителі не одкидали истнуваня многих богів чужих народів, а тільки вважали їх за чортів.

Далі ми завважимо, що жиди спершу мали дуже грубі думки про истоту бога, уявляючи єго в виді людини, котра ходить, нюха, сердить ся і т. д. Ось і в повищому оповіданю бог Яве ліпить з землі чоловіка і звірей, дме чоловікові в ніс, садовить рослини, ходить по садку в вечірню про-

холоду, при чому стука ногами, як людина. Се все дуже неподібне до тих думок, котрих стали держатись жиди пізніше і котрі од них перейшли до освіченищих християн, — що бог то дух-розум, котрий не має кінця і образу. Таким думкам навчились жиди од більше освічених сусідів, між инчим од грецьких учених, котрі звались філософи, або любомудри, що любили вільну мудрость або науку.

Згадка про херувима з чудним мечем показує, що й жиди, як і другі старі народи, уявляли собі чудні неприродні істоти слуг божих. Як жиди уявляли собі херувимів, можна бачити з біблійної книги пророка Езекіїла. Той пророк каже, що він бачив такі страшні істоти на небі нижче божого трону. То були б то чотирі звіра, кожний з чотирма головами: людською, левячою, воловою і орловою, з чотирма крилами і з ногами телячими. Подібні образи вирізували з каменя сусіди і родичі жидів, асирійці, і чимало з тих образів тепер викопано в руїнах асирійських городів і перевезено до наукових закладів в Парижі і в Лондоні. Копії з тих образів можна побачити і в Відні, а рисунки во многих книгах. Тільки звичайно ті асирійські херувими мають не по чотирі голови, а по одній: людській, або орлячій і т. п. Християне задержали образи ангелів, як істоти з людськими головами, але з крилами: двома, чотирма, або шістьома, а чотирі голови, що привиділись Езекіїлю на херувимах, християне поділили між чотирма евангелистами, коло котрих часто в церквах малюють: ангела з людським видом, лева, іноді крилатаго,

вола, іноді теж крилатого, і орла. Так то довго вдержують ся в людей старі чудні образи, переходючи навіть од одного народу до другого.

А тепер звернемося до загального зміслу біблійного оповідання про Зевса, Прометея і Пандору. І в жидівському оповіданню бачимо, що бог заздрить людім і не хоче, щоб вони розбірали добро і зло, боїться, щоб вони не стали безсмертними. Також і в сему оповіданню люде стратили щасливе жите через жінку. Такі оповідання далеко розійшлись серед людей віри жидівської, а також поріднених з нею вір: християнських і магометанських, — і скрізь підпирали погорду чоловіків до жінок. Так і в нас письменні люде перекладали з чужих мов і самі складали книги про жіночу злість (Притчи о женской злобѣ) і там на перше місце ставили, що через жінку вигнано людей з райського садка, а звичайно на приведені вище слова Яве про чоловіка і жінку опирають думку, що жінка не може бути рівним чоловікові товаришем, а мусить бути єму підданою, а чоловік мусить бути над жінкою паном.

4. ПІЗНІЩІ ПЕРЕРІБКИ ОПОВІДАННЯ ПРО ЗЕВСА І ПРОМЕТЕЯ.

З часом, як трохи піросла серед людей наука, набрались вони сили і стали менше страхатись зявищ природи, то стались в них перемінятись думки і про богів. Люде вже почали навіть встидатись таких оповідань, які розказані вище, і

почали йїх потроху змінювати, або инакше витовмачувати.

Так греки почали додавати до оповіданя про Зевса, Прометея та Пандору инші кінці. Греки мали здавна казки про те, як сонце (котре вважалось за сина неба), в образі лицаря Геракла, бєся з темрявою, з хмарами і т. п. Пізніше сі оповіданя греки змінили так, що Геракл був би то найлюбїщий син небесного царя Зевса од дївчинилюдини. В тих оповіданях розказували, який той Геракл був до людей добрий, як трудився для них, побиваючи рїжні чудовища, страшних звїрів, злих царїв, вичищаючи землю од бруду, через котрий розходились по світу хороби і т. п. Між оповіданя про Геракла греки вставили і таке, що той син божий, чоловіколюбець, дійшов і до скелі, до котрої був припятий чоловіколюбець же Прометей, і як він розбив цепи Прометееві і прогнав, або вбив орла Зевсового, і ще навіть Зевс на те згодивсь і помиривсь з Прометеем. До старих оповідань було ще ранїше додано таке, буцїм то Зевс сказав, що він тоді увільнить Прометея, коли який бог згодиться спуститись в Тартар, то б то в підземну велику печеру, де держаться мертві, инакше сказати, згодиться вмерти. А побїч того розказувано, що Прометей знав от матері Землі, що буде час, коли новий бог звалить з царства Зевса, і знав, що той бог мусить народитись од одної морської богині і самого Зевса, але буде дужчий од батька. Зевс би то всяко всилювався вимучити од Прометея єго тайну, та Прометей не хотїв говорити єї.

Отже в новіших оповіданнях розказувано, що Геракл виповнив частину умови, поставленої Зевсом, — спускався в Тартар, та не остався там, а навіть подужав там страшну многоголову собаку, що стереже там померших, і витяг єї на час на гору, а до того, ще й бог лікар Хирон, приятель Прометея і людей, згодився вмерти, аби тільки Прометея увільнити. Тоді б то зроблено було так, що Зевс, котрий, люблячи Геракла, радий був прославити єго, згодився на увільненє Прометея, а сей би то сказав Зевсові свою тайну, — і тоді б то боги віддали згадану морську богиню заміж за одного царя, і од неї родився справді славний лицар, Ахилл, — дужчий од свого батька, та нестрашний Зевсові. Так у нових оповіданнях син божий чоловіколюбєць Геракл мирив Зевса з Прометеєм і людьми.

Далі до оповідання про Пандору додано такий кінець, що у глечику, котрий вона одчинила, звідки розлетілись на людей лиха та хороби і смерть, зосталась таки надія, котру сам Зевс вложив туди, — і та надія піддержує людей думкою, що колись буде ліпше жити.

Так чим більше ставали греки освіченими, тим більше вони собі уявляли богів добріщими. Саме перед часами, коли появилась серед погрічених жидів віра християнська, грецькі учителі любили розказувати про Геракла, сина божого чоловіколюбця і славити єго за добродійства, котрі він робив людям та за те, що він помирив бога-отця з Прометеєм і людьми.

Але між пізнішими греками появились і такі люде, котрі хотіли дійти до правди про світ та жите зовсім незалежно од старих оповідань, вільною наукою, і котрі почали одкидати зовсім всі старі думки про богів. Деякі з них зовсім по своєму повертали і такі оповідання, як те, що ми розказали про Зевса та Прометея.

Між инчим грецькі писателі складали такі твори, в котрих певні оповідання показуються на театрах людьми, що говорять за дієві особи тих оповідань. Такі твори прозвано драмами, то б то діями. Отже оповідання про Прометея були дуже занятними і через те придатними для перерібки в драму.

І до нас дійшла грецька драма «Скований Прометей», котру написав у городі Атенах Есхил, що вмер ще за 456 років до Христа. Починається драма з того, що Прометея приводять слуги Зевсові, Власть і Сила, за котрими йде бог Гефест, небесний коваль, приставлений, щоб вправував огнем по волі Зевса. Власть грубо велить Гефесту прикувати Прометея до скелі, щоб той навчився шанувати панство Зевса і покинув своє чоловіколюбство. Гефест плачесь, як єму гірко мучити товариша, а все таки сповня панську волю і ще виговорює Прометеєві так: «ось які послідки твого чоловіколюбства! Ти сам був богом, та не страхаючись богів, ти підніс безмірно честь людей, — то за те тепер і мусиш мучитись!» Коли Гефест росп'яв Прометея на скелі, приковавши єго цепами, і пробив єму бік, то Власть ще насміхається над Прометеєм і далі усі троє слуг Зевса одходять.

Прометей остається сам, і спомина всю свою долю і каже між инчим: »я знав усе наперед! — За те я прикований, що дав людям дарунок — огонь, котрий служить їм учителем всякого майстерства! Боги мене ненавидять за мою велику любов до людей! . . . « Тут до Прометея приходять морські богині і потім сам батько їх Океан. Всі вони хоч і плачуть над долею Прометея, хоч і жаліються на гордость і самоволю Зевса, та все таки докоряють Прометееві єго непокірливістю Зевсові і вмовляють єго покоритись. Але Прометей не піддається і серед мук радіє тому, що він виратував людей од скону і навчив їх розуму.

»Люде були глупі, — каже він, — вони дивились, та власне нічого не бачили, і слухали, та не чули, мов які сонні марюки, нічого не розбираючи. Не вміли здобувати матеріалу для будинків, а жили в норах, мов комашня, та в темних печерах. Не вміли вони вирахувати по ознакам, зиму, чи квітчасту весну, і багате овочами літо, поки я пояснив їм рух світил, для їх таємний, схід і захід. До того я їх навчив щоту чисел, складати букви, і розвив їм память, матір всякої науки і умілости. Я перший запряг у ярма скотину, щоб вона служила людям тілом своїм заступником в найтяжчій роботі, запряг у віз занузданих гарних коней, на котрих гарно поглянути. Ніхто, як я вигдавав човна з парусами . . . Та слухайте ще: перш, коли хто ставав хорий, то не мав ні лікарства, ні відповідної страви, ні масти, ні напою, — і так люде вмірали без ліку, поки я не навчив їх намішувати

поратуючі ліки, котрими вони боронять себе від недугів . . . Я перший знайшов під землею для людей мідь, залізо, срібло і золото . . . Сказати коротко: всі умілості людім ідуть од Прометея!»

На всі намови покоритись Зевсу, Прометей оповіда: »бийте поклони, молітесь Зевсові, підлещуйтесь до него, поки царює він, — а для мене Зевс — ніщо!»

Тут приходить бог Гермес, звичайний післанець або ангел Зевса і почина картати Прометея та нагадувати єму про єго муки, на котрі присудив єго могучий Зевс. Прометей гордо відповідає єму: »не промінявби я моєї муки на твою службу. Ліпше служити сій скелі, ніж бути ангелом Зевсовим!»

Гермес требує, від імені Зевса, щоб Прометей повідав свою тайну, а инакше грозить новими муками: що Зевс провалить Прометея під землю на тисячі років, а коли на решті і витягне єго на світло, то для того, щоб орел клював єму печінку. Прометей все таки не покоряється, — і дійсно провалюється під землю. —

На сему кінчиться драма Есхила. Він було написав іще другу: »Увільнений Прометей,« та вона пропала, як багато других прекрасних грецьких книг, через те, що греки ще вміли печатати книг, і їх було мало, бо були самі писані, а коли греки стали християнами, то не тільки не радо переписували свої старі дохристиянські книги, але ще навіть часто палили їх цілими складами (бібліотеками). В драмі »Увільнений Прометей« Есхил, певно, показав, як Геракл помирих Зевса з Прометеєм і людьми, — та як він там се показав, ми

не відаємо. А в драмі «Скований Прометей», як бачили ви, Есхил добре виставив, як усякі умілости в людей ідуть одна за одною, коли тільки люде сміливо беруть ся за діло. А в лиці самого Прометея, як і служащих Зевсові богів, Есхил добре змалював власне людське жите: Прометей то добра, розумна і вільнодумна людина, що бореся з самовольним заздрим паном-царем, — тоді як Гермес показує нам взорець безсовісного слуги того пана, а Гефест такого, що й сам бачить, де правда, а де неправда, та не має стілько совісти, щоб хоч не виконувати неправедної панської волі над своїм товаришем. В Океані і єго дочках Есхил змалював ті великі купи народу, котрі бачать самі, чия правда, а чия кривда, котрі самі терплять од неправди, та не сміють против неї повстати, не розуміючи, що неправда тим тільки і держить ся, що люде на те дозволяють.

На скілько високо піднявся Есхил над думками диких людей, видно з того, що славний писатель римський, Горацій, котрий жив 500 років після Есхила, написав зовсім одмінні думки од тих, котрі Есхил вклада в уста Прометея. З сего видно, що хоч Римляне і навчались письменства од греків, — та ще ім просвіта, можна сказати, не прійшла крізь шкуру, як се і в нас буває часто з людьми, котрі виглядають мов би учені і письменні. Бачите, приятель Горація, теж славний писатель римський, поїхав був морем у Грецію, — так Горацій написав з сего поводу таке: »Даремно премудрий бог розділив країни одну од другої морем, коли нечестиві кораблі перепливають води,

до котрих вони не мусілиб і доторкатись! Одважні люде, бажаючи до всего довідатись, рвуться до забороненого гріха. Одважний Прометей обманив богів і приніс людім лихо. Після того як він приніс огонь з неба в хату, сухота і трясці пекучі розбіглись по землі і прискоряють людім смерть, котра до того була не скоро. Дедал задумав літати по воздуху крилами, котрих не дано людім (Греки розказували про такого майстра Дедала, що поробив би то собі крила, але дуже приблизивсь до сонця, так що віск, котрім були склеєні частини крил, растопивсь, і Дедал упав.) Геракла праця прорвалась аж до Тартару. Нема нічого недосяжного для людей! З дуру ми ліземо і на небо і своїми гріхами не даємо Зевсові покласти свої гнівні блискавки!»

Ми привели тут слова Горацієві між инчим і через те, що подібне можна почути часто і тепер. І тепер єсть чимало людей, котрі кажуть, що через те бог нас і карає всяким лихом, що люде дуже насмілились: і по морям плавають, і на гори вилазять, і землю в середину прокопують, по воздуху літають, зорі на небі перелічують, — і що, певно, се все таке дієся перед кінцем світа, коли бог ще дужче покара грішних пекельним огнем. Горацій жив перед ним за дві тисячі років, а говорив подібне про гріхи людські од часів Прометеєвих. То можна думати, що по крайній мірі кінець світа ще не близько, а тим часом розумніщі люди не перестають, сміливо, робом Прометей, доходити до всего на світі своєю власною пробою, то б то вільною наукою!

5. ПІЗНІЩІ ТОВМАЧІНЯ ДО ОПОВІДАННЯ ПРО ЯВЕ І ПЕРШУ ПАРУ ЛЮДЕЙ.

Коли жидівські попи та учителі (рабіни) звели до купи книги біблійні, років за 300 до Христа, то стали навчати, що то слово боже, в котрому не можна вже змінити ані однієї букви. З того часу жиди вже не сміли перемінити що, або додати в оповіданню про бога Яве і першу пару людей. Але все таки згодом і серед більш освічених жидів перемінились думки про бога, а надто тоді, коли жиди почали перемішуватись з більше освіченими народами, — між инчим і з греками, котрі почали оселятись по морському берегу коло жидівської землі, а також, вкупі з жидами, в сусідній землі єгипецькій і інших. Такі мішані жиди вже говорили по грецькому і Біблію читали в грецькому перекладі, в котрому вже і бог перестав зватись особним іменем Яве, а звався загальним іменем Господин, або Пан. (Господь, як се перекладено в наших церковнославянських книгах). Серед таких погречених жидів по малу виросла і нова віра християнська. Позаяк ту віру християне хотіли все таки звязати зо старою жидівською біблією, то вони всилювались помирити старі біблійні оповідання з новими думками про бога та й тими споминами, до яких звикли вже погречені жиди, читаючи грецькі книги.

Як відомо, віру християнську почав проповідати серед жидів учитель Ісус з міста Назарета. Він навчав, що з старих жидівських заповідів, що написані в біблійному законі, найважливіші дві,

»перша: люби пана бога твого всім серцем твоїм, всею душею твоєю, всею силою твоєю, — а друга: люби твого земляка, як самого себе«. Інші заповіді, а надто про пости, приноси та обряди церковні Ісус не вважав за обов'язкові.

До того він додавав, що бог — батько людині і що скоро наступить царство боже. Серед жидів уже і перед тим були такі, що казали подібне про царство боже — наприклад Іван Хреститель, котрий, певно, був учителем Ісуса; а дехто казав, що царство боже прийде тоді, як проявиться на чолі жидів помазанник, або по жидівському мессія, а по грецькому христос.

Треба се пояснити трохи докладніше, хоч через те ми мов би то і одійдемо на бік од головної речі. В старих жидів був звичай виливати на голову трохи олію тому, кого поставляли в царі, або в найстарші попи. Через те вони звали таких начальників помазанниками. Сей звичай перейшов і до християн, з тою лишень відміною, що в сих не льють олію на голову, а мажуть нею особним пензелем. І в християн царів звать помазанниками божими, хоч не сміють звати по грецькому христами, бо слово те стало вживатись уже в християн виключно в прикладі до Ісуса. (З рештою, в грецькій землі, то і тепер мусять звати і царя христом). В одній біблійній книзі, пророка Ісаї, навіть чужий царь, персидський, Кир, названий мессією, помазанником божим за те, що він випустив жидів з країни, куди насильно переселили їх царі Вавилонські, забравші їх у полон, і позволив їм заложити під його підданством своє

попівське царство. Пізніше, як те царство підпало під руку грецьких царів, а потім римських цісарів, то деякі жиди почали ждати осібного помазанника божого, котрий поновить вільне царство жидівське. А дехто привязував сю надію до тієї, котру мали учителі жидівські після полону вавилонського, — то б то, що настане з годом знову царство жидівське, таке, коли жиди, що поклонялись чужим богам, або в загалі неправедні, будуть знищені, а також і всі вороги жидів, а праведні жиди стануть керувати світом, при чому навіть померші з них оживуть, всі народи пристануть до віри в жидівського бога, і тоді наступить мир і правда на землі. Пізніше де хто почав звати таке будуще царство жидівське царством божим.

Певно, що значна частина жидів, котрій подобались проповіді Ісуса і котра чула од него про царство боже, почала вважати єго за мессію, котрий поновить і царство жидівське, бо римське цісарське начальство налякалось того і звеліло замучити Ісуса на шибениці, — стовпі, котру звали тоді хрестом, написавши над тим хрестом вину мученика: »Царь жидівський«. Певно, що против Ісуса були і жидівські попи і архієреї, недовольні єго легковаженєм старих жидівських приписів і звичаїв, — і раді були єго карі, а може і донесли на него римському начальству.

Ученики Ісусові і після єго кари вірили, що він мессія-христос, помазанник божий, котрого лишень не признав гурт жидів, і ждали, що він знову прийде на землю і приведе царство боже, або, як почали казати пізніше, цар-

ство небесне, для тих, хто єго признає, з жидів, а потім і з греків і в-загалі з чужинців, котрих багато привернув до віри в Христа і в царство боже погречений жид Павло Апостол. Трохи згодом християне вже почали вважати Ісуса Христа за осібного сина божого, котрий родився од духа божого і чистої дівчини Марії. Християнські вчителі почали навчати, що Ісус-Христос приходив на землю і претерпів муки і смерть, щоб поправити те лихо, котре причинив уж, підвівши перших людей не слухатись бога. Про ужа ж сего почали казати, ще перед тим більш освічені, погречені жиди, котрі вже встидались старого оповідання про те, як то проста животина та всмілилась іти против бога, — що се не просто уж, а діявол, то б то супротивник божий, котрий був перше найстаршим ангелом, та схотів бути вищим од бога, а коли бог єго скинув з неба і створив людей, — то він заздрував ім і підвів їх під гріх, і через те увійшла в світ смерть. (Думку про супротивника божого, котрий напада на бога і на людей в образі величезного ужа — і в купі ящірки — дракона і котрий вніс у світ смерть, взяли жиди од персів, як се видно з порівняня старих персидських святих книг з жидівськими).

Християнські учителі розвили далі сі думки пізніщих жидів про діявола і звязали їх з думками про Христа. Вони почали навчати, що Ісус-Христос родив ся од бога-отця ще перед віками, перед створінем ангелів і світу, як слово, або розум божий, котрим бог і світ створив. (Про те, що і сам бог розум, або слово, навчали деякі

грецькі учителі ще за часів Есхила, тоб то за 450—500 років до Ісуса-Христа, а про те, як Слово — розум родить ся од бога і творить світ, навчав незадовго перед Ісусом погречений жид Філон. Завважмо, що в грецькій мові розум і слово значить те ж саме). От сей би то син божий Розум-Слово, будучи чоловіколюбцем, не хотів бачити лиха, котре людім зробив діявол, і схотів родитись ще і як людина Ісус од Марії став богочоловіком і витерпів муки і смерть, щоб тим узяти на себе кару за всіх людей, і дати богу-отцю викуп за них; вмерши на хресті, він потім встав із мертвих і подужав смерть, спустився в Тартар, або Ад (остатнім словом старі греки звали бога царя підземного), подужав там діявола і вивів звідти першу пару людей і всіх праведних.

Так то християне, погречені жиди і чисті греки, котрі до них пристали, витовмачували старе біблійне оповіданє про бога і першу пару людей, стосуючи єго до нових думок про бога-батька і до споминів про жите Ісуса-Христа і переносючи сюди багато грецьких думок про Геракла, Прометєя, Хірона і т. п.

Тількож усе таки старе біблійне оповіданє жило і серед християн і робило свій вплив на людську думку, тим більше, що люде бачили, що і після Ісуса-Христа люде вмирили та і не всі стали праведними і навіть християнами, а Ісус-Христос не приходить знову на землю, з царством небесним, про котре перші ученики Ісусові писали, що воно прийде скоро, так що навіть не всі свідки

першого приходу Ісуса-Христа вспіють померти. З годом учителі християнські перенесли царство боже, або рай, з землі на небо і почали навчати, що туди дістанеся лишень той, хто сповняти ме численні заповіді цевковні, а що решта, а надто всі не-християне, тоб то найбільша частина людей, зостанеться в руках діавола і буде мучитись з ним у пеклі, котре зроблене в Тартарі, або Аді. Так виходило, що все таки люде не можуть визволитись од гріха першої пари людей, неслухняности богу, що заборонив їсти овочі дерева знатя, — не можуть визволитись од сего, як кажуть, первородного гріха.

Були такі учителі християнські, як на примір святий Августин між католиками та Кальвін між протестантами, що навіть казали, що і християнин, котрий найліпше буде сповняти всі заповіді церковні, або Христові, не може бути певним, що спасеся і вибавиться од пекла. Ті учителі казали, що первородний гріх зопсував на віки природу людську, на віки розгнівав бога, так що тепер спасіння людське залежить зовсім не од того, що робить людина, а єдино од ласки бога, котрий наперед опреділив, хто спасеся і дійде до раю, а хто ні і буде в пеклі. Тож людім нічого не зостаєся, як плакати про свої гріхи і вповати лишень на ласку божу. Тільки не дуже давно учителі кальвінців згодилися не потребувати од усіх своїх одновірців згоди на такі думки про передопреділіне і ласку божу, а признати кождому думати про се так, чи инакше, аби діла єго були відповідні до заповідів Христових.

Так то довго панували над думкою людською старі оповідання про заздрість божу, та ще й тепер панують вони над думками многих людей. Між инчим сі оповідання витовмачуються ще й так, що, мовляв, гріх і всяке лихо вийшло не тільки од непослушенства божій волі, котру люде мусять виповняти, яка б вона не була, а власне од того, що люде хотять знати добре і зле, доходити до знятя своїм розумом, пробою, наукою. Розум, кажуть, єсть повстання проти бога, наука — од діавола! Кажуть, що бог не хотів, щоб люде знали про добро і зло власне тому, що він любив їх. Він би то привидів, що проба і наука принесе людім чимало помилок і горя, тоді як зостаючись як діти, ні про що не думаючи, люде будуть щасливі. І тепер, кажуть, людім найліпше не довірятись своєму розумові, а слухатись того, що бог велить. Але позаяк тепер бог не ходить по землі сам і не говорить з людьми лицем до лица, то, кажуть, люде не можуть довідатись самі, що ім робити, а чого не робити, а можуть дізнатись того лишень од посередників між богом і ними, од попів, котрі витовмачують людім і слово боже, святе письмо.

Таким робом рація старого оповідання про бога Яве і перших людей зводиться на думку, що треба людім стерегтись од власного розуму, од вільної науки, а в усему скластись на попів. У нас більшу частину людей з давна привчили так думати.

6. ПОСТУП ЛЮДСЬКИЙ ЧЕРЕЗ НАУКУ І ВАРТІСТЬ ОПОВІДАНЬ ПРО ПРОМЕТЕЯ.

Вже на примірі Горація ми бачили, що були здавна навіть письменні люде, котрі вважали розум людський і науку за гріх. Тим часом також уже здавна почала рости серед людей купа таких, котрі кладуть вагу власне на вільну пробу, на науку, і од неї ждуть усякого щастя людім. Явний початок таких свідомих думок можна вбачити ще серед старих греків, таких як Есхіл, що так вславив Прометея. Дійсно, ще з того часу, коли люде насмілялись приступити до огню і навчились ним орудовати, почалась серед них, хоч ще не свідома себе, власна проба і наука. Та проба дала людім всякі струменти, дала людім можливість йїздити по землі і по воді, приглядатись до чужинців і навчатись у них того, що вони вигадали. Вже Есхіл запримітив, як те все звязано одно з другим, тільки ж Есхіл помиливсь, ідучи за старими оповіданнями, в тому, що буцім то все вигадав один Прометей і од разу. То все вигадали люде поступенно довгою пробою і наукою один у другого.

В часи Есхіла наука серед греків уже піднеслась високо власне через те, що греки тоді ходили морем і сухою землею до других сторін, в котрих наука почалась раніше: до Египта, до Вавилону, котрі тоді всі були зведені в велику державу Персійську. По сих сторонах наука почалась давно, — за кілька тисяч років до Христа. Там пороблені були перші на землі великі

кам'яні і цеглові будинки, вирахований ход важніших зорь по небу, і по тому поділено рік на місяці і тиждні; там вигадано було і письмо, певно вже років за 5000 до Христа. Та в тих сторонах наука була залежна од царів і переважно в руках попів, а царські чиновники та попи не дуже змагались ширити науку серед простих людей, та й боялись розбирати розумом усякі речі, що дотиркались до уряду та до віри, та не радили дружити з чужевірцями. А в греків виробились вільні держави (республіки), де народ управлявся виборними урядями, де вільно було усякому говорити і вчити, не було сильного попівства, і наукою займались свіцкі люде: купці, мореходці, майстри і інші.

Ось через се все греки звели до купи те, що знали до них другі народи, і заклали вільну науку. Сим початком вільної науки старі греки і набули собі найбільшу славу і вдячність од усіх людей на віки. Тим то греки, хоч і почали займатись наукою пізніше деяких інших народів і вивчились писати всего не більш як за 800, або за 1000 років до Христа, — та не забаром перегнали в науці всі інші народи і своїх учителів.

Коли греки розселились по многих сторонах Азії, Африки і по південним морським берегам нашої Європи, років за 300 до Христа, то грецька наука з єї мовою стала, можна сказати, всесвітньою. Од греків почали науки і римляне, котрі саме в часи перед Христом звели в свою державу багато країн Європи, Азії і Африки, — з чого пішло те, що в західній Європі мова рим-

ська або латинська, стала теж світовою. Наука в ті часи значно посунулась на перед.

Тільки незабаром на римську державу почали набігати дикі народи німецької, славянської і інших пород, і років через 500 зовсім розвалили ту державу і дуже понизили освіту. А до того ще по християнському світові склалось нове попівство і дуже росширилась думка, що вільна наука, то повстане проти бога. Ми казали вище, що навіть самі греки, ставши християнами, палили свої старі до-християнські книги. Почались тоді так звані середні віки, котрі тяглись коло 1000 років. Тоді стара грецька наука вдержувалась і помалу посувалась наперед лишень серед магометанців-арабів, котрі перекладали важніші грецькі наукові книги на свою мову. Од них почали ті книги дуже по малу переходити знову в західню Європу, де їх перекладали з арабських перекладів на мову латинську.

Потроху знову почала зростати в християнських народів пошана до науки і до старих латинських і грецьких книг, котрі де-не-де переховувались і переписувались по монастирам — хоч найбільше для вправності в мові, (бо в церквах християнських все вживались старі мови грецька і латинська) а не для річей, про котрі вони розказували. Та все таки тим монахам треба подякувати за таке переховане старих книг. Скорше пішла наука, коли в Європі пригадали спосіб печатати книги. Тоді багато старих до-християнських книг грецьких і латинських зразу розширились не тільки серед духовних, а й серед

свіцьких людей. Сталось се коло 450 років до нас. Сю добу звуть тепер нове народженє наук і умілоств, а віки з тієї доби до нашої звуться новими.

З того часу наші європейські люде обїїхали чужі сторони ще більше, ніж старі греки, всю вже землю, скрізь почали оселятись, взнали звичаї і письма всіх народів, старі і нові, і виробили собі справді всесвітню науку. Між инчим учені європейці почали рівняти і віри всіх народів, їх заповіді і церковні обряди і замітили, що в усіх вірах більш освічених народів багато єсть спільного, що ріжняться віри на світі більш церковними обрядами та урядами, а в заповідях про те, як треба жити з людьми, по крайній мірі зо своїми, всі віри згоджуються на заповідь, котру ще за 550 років до Христа говорив китайський учитель Конфуцій, то б то: не роби другому такого, чого б ти не хотів, що б робили тобі. Навіть народи дикі, котрі не мають святих книг і мають грубі думки про богів, приближають ся до таких думок.

Пізнавши так усі віри на світі, вчені європейці почали думати, що нема рації ненавидіти чужевірців, що, здібуючись зо всякими людьми, треба дивитись головне на їх вчинки, і коли ті вчинки добрі, то нема рації думати, буцім то чужевірці прокляті богом, лишень за те, що в них не такі церковні уряди та обряди, як у нас. Через се думки про те, що бог у загалі прокляв землю і всіх людей, або яку частину їх, були зовсім підрізані в освічених європейців новою нау-

кою про жите різних народів, в тім числі і про віру їх. Освічені європейці помалу дійшли до думки, що всі люде на землі не тільки рівні по натурі (се вже казали і освічені греки і римляне), а і що всі рвуться по своєму до правди і всі можуть бути згодом однаково розумні.

Окрім того власний догляд, як живуть різні народи на землі, од найбільше диких до найбільше освічених, а також читанє записів про жите людей в старі і нові віки по всім країнам, — (та наука, котру звуть історією) — показали, що хоч не всі, то по крайній мірі де-які люде, де далі живуть ліпше, стають розумніщими і добріщими і що все те сталось через зріст у них власної проби, вільної науки. Правда, змагаючись дійти до всего своєю пробою та розумом, люде не раз помиляються і з того терплять не раз нове горе. Та коли ж инакше не можна дійти до правди, та така вже і людська натура, — бо навіть і дитина власне ніколи не зрікається проби і не може наприклад инакше довідатись про те, що горяче, а що студене, як перше попікши собі руки.

От тим то і даремно людей лякають помилками науки, або тим, що вона не зразу дає людім явну користь, як напр. инча ручна робота, на полі, або що. А так виступають проти науки не самі ті, хто хоче явно панувати над другими, а й деякі добрі люде, що щиро люблять простих людей і вихвалюють працю їх перед працею учених людей. Так напр. робить звісний московський писатель Лев Толстой, котрого книжки переклада-

ються і на нашу мову, або росширяються і між нашим народом на Україні на московській мові. Толстой написав осібну книжечку, в котрій розказує, як Іван дурень, що працює лишень руками, висміює чорта, котрий обіцяє людям показати, як працювати головою. Книжка та, як бачите, хоче довести, що праця головою, то б то самим розумом, праця наукова, — все од чорта, та тільки од дуже дурного. Забув Толстой, що наприклад і для того, щоб вигадати плуг, котрим тепер може орати всякий Іван дурень, треба було колись попрацювати головою і, певно, не один чоловік, котрий пробував хліборобство, коли всі інші люде знали лишень лови звірів та скотарство, вважався і чортом, і дурнем.

Вже як ми показували на примірі дитини, проба, то б то початок праці головою, науки, лежить у природі людській, і ніякими намовами проти неї єї не вибеш з людей. А далі проба, наука хоч не зразу досводить людей до правди, хоч подорозі дає людям і помилки, а іноді і горе, та лишень пробою та взаємною наукою люде доходять до правди. І хоч і тепер ще багато застається людям визнавати, багато треба праці, щоб усі люди жили щасливі, та все таки, придивляючись як живуть різні народи по світі, і читаючи, як жили вони од найстаріщих часів і до наших, побачимо, що в житю людським іде поступ до ліпшого. З того освічені люде виводять надію, що колись то буде добре жити всім на землі. Тоді всі люде будуть щасливі, але не так, як діти, або ліпше сказати, як звірі, що бувають довольні своїм станом

(звісно, поки їх що не вдарить) через те власне, що не знають, що добре, а що зле, а будуть люде щасливі, власне, знаючи добре і зле, вміючи вбільшувати добре і вменшувати зле.

То буде рай на землі, такий, який можливий для смертних людей, хоч не такий, який колись уявляли собі старі греки або жиди, складаючи собі оповідання про перших людей.

Ми в осібній книжці розкажемо, як вирости серед людей думки про поступ і про будуще щастє на землі, після тих думок, котрі мали люде про колишній рай, котрий вони мов би то стра-тили, між инчим через цікавість жіночу та непо-слушенство богів. На тепер досить показу, буде яку рацію мали і мають у людей старі оповідання про богів і перших людей та яка різниця тих оповідань од думки про поступ в житю людському. Як було показано вище, старі оповідання довго жили, прилагоджувались до нових думок і одні з них шкодили поступу, а другі посували єго, бо одні придавлювали в людїх пошану до себе і почасно до свого розуму, а другі вбільшували єї.

Грецькі оповідання про Прометея, а надто такі, як Есхілово, посували поступ людський і через те вони і милі всім освіченим людїм. Давно вже ті люде перестали вірити, що був колись особисто такий бог, чи чоловік на імя Прометей, котрий дійсно приніс людїм з неба огонь та навчив їх ріжним уміlostям та наукам. Имя Прометея стало для освічених людей іменем всего поступового: сміливої думки, доброго серця, твердості духа та

безстрашности. А имя Зевса стало ознакою всего противного поступу, всего, що держало і держить людей в неволі. Людям мило славити Прометея і проклинати Зевса, або сміятись над ним, що таки стає не так, як він хотів, що люде такі увільняються од него і стають щасливіщі через свій власний розум, свою працю, та любов до других людей.

От через се і доси писателі серед усіх освічених народів залюбки розказують по своєму оповіданя про Прометея. Добре виложив нові думки про Прометея новий німецький писатель Гете в віршу під назвою Прометей. Ось той вірш в перекладі на нашу мову:

»Покривай твоє небо, Зевсе, туманами хмар і показуй твою силу над дубами та гірськими верхами, мов те хлопя, що збива головки бурянам! А все таки ти мусишь зіставити стояти мою землю і мою хатку, котрої ти не будував, і моє огнище, котрого світло в мене ти заздриш!

»Я не знаю нічого нещаснішого під сонцем, як ви, боги! Ви годуєте мізерно ваше величество жертвенними огнями і паром молитов; ви б голодували, коли б не було дітей та жебраків, дурнів, повних надій на вас!

»Як я ще був дитиною, не знав я, куди звернутись, то обертав я моє блудяще око до сонця, (на небо — до богів) так мов би там було ухо, котре могло вислухати мою скаргу, або серце, як моє, що могло пожалувати пригніченого.

»Хто ж мені поміг проти насильства велитнів? хто мене поратував від смерти, від неволі?...

»І я мусів би шанувати тебе, Зевсе!! За що? хиба ти коли вменшив біль пригніченому? хиба ти коли спинив сльози опечаленого? . . .

»Або, може, ти думав, що я стану ненавидіти жите, тікати в пустиню, через те, що не сповнились всі мої квітчасті мрії?

»Оттут я сижу, вироблюю людей, до мене подібних, таку породу, що мені буде рівна, що буде терпіти лихо, плакати, але буде вживати і доброго і радіти і так само не звертати на тебе увагу, як і я!«

Не важко вбачити, в чім новий писатель пішов далі старого Есхіла: своїм Прометеєм Гете хотів сказати, що люде мусять цілком надіятись лишень на себе самих, на свій розум та на свою любов один до одного.

1. января 1894.
